

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԿՐՕՆՔԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ներածութիւն. — Կեանքի մէջ տեսնուած անհատական և ընկերային երևոյթներ իրենց զոյուծիւմը, անհրաժեշտութեան և կամ իրենց կրած գիմայեղութեան համար արդարացուցիչ պատճառներ կը ներկայեն միշտ: Մարդկային զանգուածին՝ օրօրոցէն սկսեալ իրեն ընկերացող — եթէ ոչ ընդոծին — և անոր մինչև գերեզմանը ընկերանալիք կրօնական զգացումը պէ՛տք է որ ունենայ իր զոյուծիւմը պատճառներուն և էութեան յայտարարութիւնը՝ կրօնքի իմաստասիրութիւնը: Ու այսպիսի ձեռնարկ մը, իր էութեան մէջ համապարփակ նիւթի մը չմշակումը, թէ իսկ չկարենայ գոհացնել ամէն զաւանանքի ու հայեցողութեան տէր մարդերը, այսուհանդերձ կ'արժէ որ ուսումնասիրուի նոյն ինքն նիւթին հրամայականութեան պատճառով: Դորու մը մէջ՝ յորում բնական ու ընկերային գիտութիւններն ու տեսութիւնները հսկայական քայլերով կը յառաջդիմեն, յորում նորերու շարժումներն իսկ իրենց համար արժանաւոր տեղ մը կը պահանջեն պատմականացած իրողութեանց իրաւակարգին մէջ՝ սպառնալով ընդոտնել բանաւոր էակին ամէնէն գործօն փորձառութիւնը, պէտք է խորանալ այդ կալուածին մէջ ու երևան հանել անոր իմաստասիրութիւնը(*):

* * *

Ուղղակի կրօնքի իմաստասիրութեան անցնելէ առաջ պէտք է բնական կերպով գիտնալ թէ ի՞նչ է կրօնքը, ի՞նչ են անոր ծագումն ու պատճառները, կրած գիմայեղութեանը, ընկերութեան տուած նւապստը, պահանջները և այլ յարակից խնդիրները:

(*) Այս ձեռնարկիս մէջ ինձի ուղեցոյց ունիմ Galloway, The Philosophy of Religion:

Առօրեական միտքերու համար ոչ մէկ զժուարութիւն կը ներկայացնէ կրօնքի ինչ ըլլալուն նկատմամբ եղած հարցումի մը պատասխանելը: Ան, իր ընդհանուր զարգացումին ու փորձառութեան վրայ յենլով, կը պատասխանէ աներկբայ: Սակայն այդպիսի պատասխան մը բուն խնդիրն զրոսերեւոյթը միայն կրնայ ներկայացնել, քանի որ անոր տեսածը երևոյթներէն մոկարերուած բան մըն է. մինչդեռ պատասխանը ճիշդ ըլլալու համար պէտք է որ իր մէջ խտացնէ հարցին իսկը՝ թրնձուկ մը պատմութեանական և հոգեբանական թելերու: Հարցը բաց կը մնայ հուսարապէս կենսաբանին, հոգեբանին, ընկերաբանին, իմաստասէրին և այլոց ուսումնասիրութեան առջև: Իսկ ներկայ ձեռնարկը համադրութիւնը միայն պէտք է ըլլայ այդ մասնագէտներու յանգած եզրակացութեանց:

Հարկ է որ հոս վերանանք նախ կրօնքի ծագման հարցին, ինչ որ ընկերային ամենէն զժուար կէտերէն մին է, եթէ ոչ զժուարագոյնը: Առ այդ հասնելու համար մեզի կը պակսին անհրաժեշտ միջոցները: Դէսու դէն գտնուած համեմատարար յետին ժամանակներու պաշտամունքի յիշատակարանները, կրօնական զգացումի չօչափելի արտայայտութիւններ, չեն զօրեր հարցին լուծման: Որով, կը մնայ գոհանալ ժամանակակից նախնական վիճակ ներկայացնող ցեղերու և կամային իսկ մանուկներու, — զանոնք նկատելով մարդոց նախնական շրջանի պատկերը ներկայացնող էակներ, — հոգեբանութեան ուսումնասիրութեամբ պարապելով, ինչպէս նաև բաղդատական լեզուաբանութեամբ:

Առջի երկու միջոցները, սակայն, վիշնական համարել կարելի չէ. վասն զի, յետամնաց ցեղերու պարագան՝ ճիշդ է որ մեր հետազոտման կուտան մը կ'ընծայէ — քանի որ «մարդիկ եթէ մեզմէ չափազանց հեռու, ժամանակով, միջոցով, ցեղով, քաղաքակրթութեամբ բաժնուած իսկ ըլլան դարձեալ նոյն մտածումները կը ներկայացնեն, նոյն ճիշդերը կ'ընեն» (Բիէր ժանէ) — սակայն միջավայրը մեծ դեր կը խաղայ այդ մտածումներուն և ճիշդութեան ինչ աստիճանի վրայ գտնուելու խնդրին մէջ. «Ինչ որ ճշմարիտ է յայսկոյս Պիլինեանց, կրնայ սխալ ըլլալ յայս»

կոյս. լայնութեան աստիճան մը կը փոխէ բոլոր օրէնսդիտութիւնը», ինչպէս պիտի ըսէր Բասկալ: Այս պայմաններու տակ սխալ պիտի ըլլար այս կամ այն ցեղին մէջ տեսնուած երևոյթները հիմ քանկով մակարերէկ ջանալ երկրի ամէնէն առջիննէկ բնակիչներուն մօտ գտնել ուղուած փորձառութիւնը: Թէ իսկ կարենայինք յետամնաց ցեղերու ամբողջութիւնը նկատել մշակման դաշտ՝ զարձեւալ սխալ արդիւնքի պիտի հասնէինք, վասնզի ժամանակը որոշ չափով փոփոխութեան ենթարկած է դանտնք:

Փայտով մանուկներու աշխարհին մէջ տեսնուած երևոյթներու ուսումնասիրութեամբ լուծելու խնդրոյն՝ դարձեալ արդիքներու կը հանդիպինք: Ճիշդ է որ մանուկին մէջ կարելի է տեսնել մարդկային կազմուածքի տարրերն ու շարժումները՝ իրենց պարզագոյն վիճակին մէջ, սակայն չենք կրնար դանտնք նախադրեալ նկատել յանգելու համար եզրակացութեան մը ի մասին նախամարդուն: Արդի միջավայրը բոլորովին տարբեր է նախամարդոց ունեցածէն, այնպէս որ մանուկին արտայայտութիւնները, որոնք կերպով մը յուշարարները պիտի ըլլային նախամարդոց բնագոյններուն և գործունէութեան ամբողջութեան, յաճախ յարաբերական են իրենց զգայարաններուն վրայ տպաւորութիւն թողող զէպքերու հետ: Ուրիշ խօսքով, մանուկին ընդծին մղիչ ոյժերէն զատ կրնան ըլլալ նաև արտաքին շարժառիթներ: Կայ նաև երկրորդ պարագայ մը. արդի մանուկը ձընունդն է զարերու քաղաքակրթութիւնը տեսած հօր մը, որմէ ժառանգած ունի բնախօսական հարստութեանց բոլոր կարելիութիւնները, ու իր անգիտակից ներաշխարհէն եկող բոլոր շարժումները անոնց հետ զօդուած են:

Կը մնայ երրորդ միջոցը՝ լեզուաբանականը, որուն կարեոր տեղ մը տրուած է, և նոյն իսկ ասկէ կէս դար առաջ ան կը կարծուէր ըլլալ լուսագոյն գործիքը անցեալը պարուրող քօղը վերցնելու համար: Անոր զօրութեամբ եղած նուաճումները կը մղէին Max Müller մը ըսելու՝ թէ տասնեկիններորդ դարու մեծագոյն գիտն է սա՝ յն. *divs*, լատ. *deus*, գնտ. *sluwa*, հյ. *slu* (ապա դև):

Գիտնականին վճիռը չենք կարծեր որ

անիրաւ ըլլայ, քանի որ մի քանի բառերու մասին եղած գիւտ մը իբր բանալի կը ծառայէ անցեալի մշակոյթի դանձերուն տիրանալու: Լեզուն, բանաւոր և ընկերային էակին ամէնէն կարեւոր միջոցներէն մին, իր մէջ կը պարունակէ նախնական տպաւորումներու և յօդաւորումներու, խորհելու և գտնելու պատմութեան բրածոները: Մարդ երբ գիտեց իր շուրջի տարրերը, անոնց պատկերներն ու փոխ յարաբերութիւնները անկոխ գետին մը գտան անոր մտքին մէջ, և այդ տպաւորութիւններէն հանած դատումները ուրիշի մը հասկնալի ընելու համար անպայման գործածեց լեզուն՝ ձևաքի ու զէմքի շարժումներով ընկերացած: Արտաբերածը գիտցունին համար հասկնալի աւաշ մըն էր թերեւ, և կամ, կենդանիի մը մասին խորհած պահուն, այդ կենդանիին յատկանշական ձայնը: Օրինակի համար, հովի գաղափարը տալու համար հաւանաբար ըսաւ փոշ (որմէ փուք, փշել). իսկ իր բարկութեան մէջ ունկնդիրը այնքան նախնական կերպով նախատելու համար յօդաւորեց քոշ (որմէ թուք, թքնել): Ահա թէ ինչու լեզուի մը բառերը — մանաւանդ արմատները փուք, թուք, եայլն, որոնք հին կը նկատուին իբրև onomatopoeia (իբր մը կամ կենդանիի մը յատկանշական ձայնէն կազմուած) բառեր — այնքան կարեւորութիւն կը ստանան: Այժմ տեսնենք թէ անոնք ի՞նչ նպաստ կը ընձևեն կրօնական կալուածին ուսումնասիրութեան: Անոնք կը պատմեն՝ «Բիւրեղացած ձևով՝ աստիճանական աճումը ընկերային հաստոյթներու, տարրական բարոյագիտութեան, բարոյական զգացումի զարգացման և բարոյական յղացումներու»: Օրինակի համար, մէկ կամ երկու բառեր բուական են ցոյց տալու հիւանդութեանց մասին եղած բնութեանները՝ ուր կրօնական խորք մը կայ. այսպէս, շատ մը երկիրներու մէջ լուսինը պատճառ կը նկատուի մտային հիւանդութեանց, ըստ լատ. *lunaticus*, անգլ. *moonstruck*, յն. *σεληνιβλητος*, լուսնահար կամ լուսնոտ: Նոյն միտքը յայտնուած կը տեսնենք նաև ձի, ճ, Սաղմոսին մէջ. «Արեգակն ի տուէ քեզ մի՛ մեղիցէ, և մի՛ լուսին ի գիշերի» (Jones, Dawn of Europ. Civ., էջ 64): Այս ըմբռնումով զոյացեր են նաև գիւհար, այսա-

հար բառերը, որոնցմով կարելի է հետևել նրան՝ որ բժշկին, կամ բուն բառով՝ կախարդին տալիք դեղին մէջ ալ ոչի մը ըլլալ կը կարծուէր որ կարենար վանել մարդուն մէջ դարանած դեւերը։ Այս լուսարանութիւնը զմեզ կը հասցնէ ողիւստութեան շրջանին։ Բայց մենք կ'ուզենք ասկէ անդին անցնիլ ու կրօնքը տեսնել իր ամենէն նախնական վիճակին մէջ՝ ինչ որ անկարելի է, վասնզի կրօնքը կը կանխէ լեզուն։ Նախ զգացում, ապա խօսք։

Բաց աստի, լեզուաբանութեան լոյսին տակ կատարուած հետազոտութիւնները կրնան սխալ եզրակացութեանց առաջնորդել, ինչպէս, կարգ մը բառերու իմաստէն հետեցնել գոյութիւն չունեցած վիճակ մը։ Կար ժամանակ մը յորում լեզուաբանները հնդեւրոպական կարգ մը բառերու ստուգաբանութենէն տարուած — սնս. բիթա, զն. բիթա, յն. पातर, լատ. pater, հայր = «պաշտպան»։ սնս. մաթա, զն. մաթա, յն. मातर, լատ. mater, մայր = «չափող» (օրական ալիւրի)։ սնս. պրաթար, զն. պրաթար, յն. प्रतर, լատ. frater, եղբայր = «բեռ վերցնող» (ընտանիքի)։ սնս. սվասար, զն. խվանհար, լատ. soror, քույր = «հաճոյացուցիչ»։ սնս. տուհիթար, զն. տուղտար, յն. पुत्र, անգլ. daughter, դուստր, դուստր = «պղտիկ կաթնտու» — եզրակացուցին՝ թէ արիական ցեղերու կենցաղը տանելի և հանգստաւէտ եղած ըլլալու է, ինչ որ հետո է իրականութենէ։

Երկրորդ դժուարութիւն մըն ալ կը ներկայանայ ներհակ իմաստներ թելադրող բառերու պարագային, որու հետեանքով դժուար կ'ըլլայ ստուգել թէ անոնցմէ ո՞ր մէկն է մարդուն մտքինը. օր. լատիներէն altus կը նշանակէ թէ՛ բարձր և թէ՛ ցած. cedere՝ երթալ, գալ. գերմ. borgen՝ փոխ առնուլ, փոխ տալ (Jones, էջ 66). հյ. ձղել՝ թէ՛ թողուլ և թէ՛ դէպ իրեն քաշել. օրհնել՝ թէ՛ բարիք մտղթել, թէ՛ անիծել։

Սոյն դժուարութեանց առջև ընկրկելէ վերջ՝ կրօնքի պատմութեան ուսումնասիրութեամբ պարագային կը մնայ զիմէլ տարբեր միջոցի մը՝ մակածական (inductive) մեթոտը փոխանակել ընծայականով (deductive)։ այսինքն առնել կրօնքը ներկայ վիճակին մէջ իրեն տարողութիւն, ու ջանալ ետ երթալ դէպի մասնաւոր վիճակ-

ներ։ Այս ուղղութեամբ ըլլալիք աշխատութեան մէջ առաջին ասթիւ կը ներկայանայ կրօնքի սիեզերականութիւնը։ Ազգագրութեան (ethnography) տակաւին չէ գտած ժողովուրդ մը. որ զուրկ ըլլայ կրօնական զգացումէ, տարբեր հարց թէ զարգացման ի՞նչ աստիճանի վրայ։

Այս իրողութիւնը մեզի կ'առաջնորդէ միւս կայուածին՝ մարդ էակի խորքին վերաբերման։ Մարդ օժտուած ըլլալով խորհելու, զգալու և կամենալու երբեակ կարողութիւններով՝ բնականօրէն պիտի տեղի տար անոնց պահանջներուն։ Կէսթէի խօսքով՝ մարդուն համար — քաղաքակիրթ կամ ոչ — բնական է անօթինալ և սիրել։ Որով նախամարդն առջի մէկ օրէն իսկ զգաց (ա) իր կազմուածքի բնական պահանջներուն տեղի տալու, և (բ) ինքզինքը իր միջավայրին յարմարեցնելու անտեղիտալիութիւնը։ Առաջին պարագային, երբ զործարանաւորական կազմը պարտադրեց իր պահանջը, պատահածը ենթադրեց իր բնազդ մըն էր, պարզապէս տարտամ զգացում մը, որ պակաս մը կ'ենթադրէր, ինչպէս՝ անունդ. այդ զգացումը արձագանգ գտաւ անոր մտքին մէջ, որ վաւերացուց այդ պահանջին պէտքը, ձեռք իմաստ տուաւ անոր, նոյն իսկ ցոյց տուաւ կարելի միջոցները առ այն հասնելու, ու զետիւն յարգարեց երրորդ կարողութեան՝ կամքին՝ որ զօրծագրէ։ Ուստի ճիշդ է որ ենթադրեցիք մղումները իրենց արտայայտութիւնները կը գտնեն այս կամ այն ձեռով, սակայն կոյր բնազդը կամ պատահարը զործ չունի հոն. այլ ամէն ինչ որ զօրծնականի կը վերածուի՝ կ'անցնի մարդուն գիտակից հսին բովէն — զգալ, ճշդել, գործել։ Սոյն ճշգրտակը (criterion) կիրարկուած կը տեսնենք երկրորդ պարագային։ Նախամարդուն գոյութեան առջի շրջաններում բնութեան բոլոր տարրերը զաժան և արհաւիրալի երևոյթ մը ունէին, անոր չէին ժպտեր. ժայթքող աղբիւրները, ամհի հովերն ու բարձրաբերձ ծառերու սօսախենները մանաւանդ՝ յայտարար նշաններն էին անտեսանելի գոյութեանց բնակութեան... Ու այս առջինի և թելադրող տպաւորութիւնները որոնք պատճառ եղան անոր ի բնէ այդ ուղղութեան հակամէտ զգալու կարողութեան

արթննալուն, զայն մղեցին իր փորձառութիւնները զործնականացնել պաշտամունքի այս կամ այն նախնական ձևին տակ: Տակաւ առ տակաւ ան սկսաւ իր ուշքը գրասեղ զօրութեան հաճութիւնն ապահովել ու նեղութեան պահերում անոր ապաւինիլ: Այս հաւատալիքը արմատացաւ իր մէջ, քանի որ շատ կը զգար ու քիչ կը հասկընար: Այս իսկ պատճառաւ հասկնալի է Շլայքմայսթրի մոլոր տեսութիւնը՝ թէ կրօնքը բացարձակ կոխումի գաղափարին ծրնունդն է: Ժամանակի ընթացքին, սակայն, նախամարդը կրցաւ քայլ մը ետ յառաջդիմել իրերու հասկացողութեան մէջ, իր ամբարած հում փորձառութիւնները,

որոնք պատճառ ու միանգամայն արդիւնք էին իր յիշողութեան սուրնալուն, բաղդատութեան դրաւ իր ունեցած նոր ապաւորութիւններուն հետ, ու արդիւնքը եղաւ նոր ուղղութիւն մը: Իր զգալու, խորհելու և գործելու կարողութիւններուն ամբողջութիւնը եղանակաւորուած (modified) էր, ու արդիւնքը ա՛լ լմաստ էր զգեցած:

Արդ, կրօնական փորձառութեան մէջ մարդուն ողջ էութեան ունեցած միահամուռ գործունէութիւնը տեսնելէ վերջ, ինքնին մերժելի կը դառնան այն բոլոր տեսութիւնները, որոնք զայն կը վերագրեն միայն մէկ կարողութեան, ինչպէս «վախ»ի, զգալու, կամ մտքի:

Լոնսոն

ՇԱԽԱՐՀ ՎՍՐԴԱՊԵՏ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Գ Ա Ն Ձ Պ Ա Ի Ղ Ո Ս Ի

(Կրչագիր Տաղարանի)

Սուրբ Երրորդութիւն, ստեղծող զարուսթիւն,
Սահմանող բնութիւն, պարզող կամարին
Քում անջրպէտին, երեւակի գընդին,
Որ միշտ հոլովին եւ շրջագային, զաշխարհաւ պատին...

Արաչագործեալ, արուեստապետեալ,
Արփիավառեալ ֆո՛ ֆաղաֆ շինեալ,
Փառաւ զարդարեալ, քեզ հարսն անուանեալ,
Տեղի պատրաստեալ, արքայն ու ընտրեալ՝
Հարիւրաւորեալ, Յովնաննու տեսեալ,
Պաղոսի պատմեալ, մայր մեր անուանեալ,
Յասպիս սպիտակեալ, շափիղա փայլեալ,
Գոջազմ երեւեալ զմութիւն կանաչեալ,
Եղունկ խարսիւեալ, սարդիոն շիկնեալ,
Սուսակ բոց վառեալ, ակաս լրջացեալ,
Յակինթ ծիրանեալ, ոսկեակըն դեղնեալ,
Բիւրեղ բոլորեալ, Տրպազ կարմրացեալ,
Պարիսպ բարձրացեալ, երկնից կիմարեալ,